

LUG'ATLARDA SO'Z MA'NOLARINING SHARHLANISHI

Akbarali Boymirzayev

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o'qituvchisi

+998 (90) 074-84-64

@mail: aliboymirza1614@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17371277>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining izohli lug'atlarini tuzishda so'z ma'nosini aniqlash va sharhlash jarayonining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan. Til birliklarining ma'no tizimi, semantik qatlamlari, lug'atchilik tamoyillari hamda ma'no izohlashda qo'llaniladigan metodlar haqida ilmiy fikrlar yoritilgan. Shuningdek, o'zbek izohli lug'atlarining shakllanish bosqichlari, ularning metodik tajribalari hamda zamonaviy leksikografiyada ma'no tahlilining yangi yo'nalishlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: so'z ma'nosi, semasiologiya, izohli lug'at, lug'atchilik tamoyillari, kontekst, polisemiya, sinonimiya, korpus lingvistika.

So'z ma'nosini izohlash masalasi tilshunoslikdagi eng murakkab va muhim nazariy muammolardan biridir. Har bir tilning leksik tizimi shu tildagi so'zlarning ma'nosi bilan belgilanadi. Shu bois izohli lug'atlar nafaqat so'zning shaklini, balki uning mazmunini, qo'llanish doirasini ham ochib beruvchi muhim manba hisoblanadi. O'zbek tilida ham izohli lug'atlar yaratilish jarayoni va ularning ilmiy-nazariy asoslarini belgilash mustaqil tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

Tilshunoslikda "so'z ma'nosi" tushunchasi turlicha yondashuvlar asosida talqin qilinadi. Semasiologiya fanida u til belgisining predmet, hodisa yoki tushuncha bilan bog'lanish shakli sifatida izohlanadi.

XIX asr oxirida Yevropa tilshunosligida so'z ma'nosini komponent tahlil qilish usuli paydo bo'ldi va bu usul dunyo tilshunosligida mashhur bo'ldi. Tilshunoslikda komponent tahlil usulining shakllanishiga buyuk rus tilshunosi A.A. Potebnyaning ham qo'shgan hissasi haqida fikr yuritiladi. A.A. Potebnya o'zining «Из записок по русской грамматике» nomli mashhur asarida so'z ma'nolarini ikki guruhga bo'ladi:

a) yaqin ma'no («ближайшее значение»); b) keyingi ma'nolar («дальнейшее значение»). Yaqin ma'no har qanday so'zning asosiy, bosh ma'nosi, keyingi ma'nolar esa ko'chma ma'nolaridir. Yaqin ma'no har qanday leksemaning nutqqa kiringunga qadar vokabulada anglatgan ma'nosi. Keyingi ma'nolar esa so'zning ma'joziy ma'noda qo'llanishi natijasida nutqda namoyon bo'ladi. [1:103]

Struktur-semantik yondashuv so'z ma'nosini til tizimidagi boshqa birliklar bilan bog'liq holda o'rganishni taklif etadi. Bu yondashuvda sinonimiya, antonimiya, giperonimiya va polisemiya kabi hodisalar so'z ma'nosining ichki tizimini tashkil etadi. Funktsional-semantik yo'nalish esa ma'noning nutqiy qo'llanishdagi o'zgarishlariga e'tibor qaratadi.

Izohli lug'atlar tuzishda ma'no izohlash quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi: ilmiylik, aniq-lisoniylik, tizimlilik, izchillik va uslubiy neytrallik. Har bir lug'at maqolasida so'zning denotativ (asosiy), konnotativ (qo'shimcha) va stilistik ma'nolari aniqlanadi.

So'z ma'nosini belgilashda kontekst va qo'llanish chastotasi muhim ahamiyatga ega. Masalan, "yorug'" so'zi fizik ma'noda yorug'likni, metaforik ma'noda esa "umid, baxt"

tushunchalarini bildiradi. Bunday holatlar izohli lug'atda aniq semantik chegaralar bilan ko'rsatilishi lozim.

O'zbek lug'atchiligida bu tamoyillar 1981-yildagi "O'zbek tili izohli lug'ati"ning ikki jildlik nashrida ilmiy asosda qo'llanilgan. 2006-yilgi va 2020-yildagi qayta nashrlarda esa yangi leksik birliklar, ijtimoiy-siyosiy terminlar hamda texnologik atamalar bilan boyitilgan.

O'zbek izohli lug'atchiligining ilmiy poydevori XX asr o'rtalarida qo'yildi. M. Mirtojiev, M. Tursunov, S. Otajonova, A. Madvaliyev kabi olimlar so'z ma'nosini izohlashda til tizimi, sinonimiya va frazeologiyaning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib berganlar. Ularning fikricha, izohli lug'at nafaqat so'z boyligini qayd etuvchi, balki xalqning dunyoqarashi va madaniyatini aks ettiruvchi ilmiy manba hisoblanadi.

Shuni ham qayd qilish kerakki, so'z ma'nolarining izohlanishi uchun badiiy asar matnlari juda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Chunki muayyan ma'noning real kontekstdagi qo'llanishiga ayni shu matnlardan namuna olinadi. Bu o'zbek lug'atchiligining qadimiy manbalarida ham namoyon bo'ladi. Jumladan, "Sangloh" lug'atining yuzaga kelishi bevosita Alisher Navoiy asarlari matni bilan bog'liqligi ma'lum. [2:240]

Hozirgi davrda raqamli lug'atlar va korpus lingvistikasi asosidagi tahlillar so'z ma'nosini yanada aniqroq izohlash imkonini bermoqda. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi tizimlar (masalan, avtomatik semantik tarmoqlar) o'zbek tilidagi ma'no ko'p qatlamliligini avtomatik aniqlashga xizmat qilmoqda.

So'z ma'nosini izohlash jarayoni o'zbek tilshunosligi uchun fundamental nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Izohli lug'atlar tuzishda ilmiylik, aniqlik va izchillik tamoyillariga tayangan holda, ma'no tahlilining yangi metodlarini joriy etish zarur. Shu bilan birga, lug'at tuzishda paradigmatic qatorlar masalasiga ham e'tibor qaratish muhim, chunki har qanday lisoniy birlik muayyan lisoniy paradigmaga xos bo'ladi. Paradigmadagi bir obyektning tadqiqi boshqasi bilan almashtirilganda yanada aniqroq xulosa beradi. [3:113] "O'zbek tilining izohli lug'ati"da *ayolmand* so'zining izohida *oilali*, *bola-chaqali* leksemalarining berilishi bu so'z ma'nosini ochishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. [4:43]

Korpus tahlili, semantik modellar va kompyuter lingvistikasi imkoniyatlaridan foydalanish orqali o'zbek tili izohli lug'atlarini yangi bosqichga olib chiqish mumkin. Bu esa o'zbek tilining leksik tizimini mukammal o'rganish va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
3. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. Birinchi jild. – T.: O'zME, 2006.